

Ο ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΣΤΗ ΒΙΕΝΝΗ ΤΟ '22 ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕ ΤΟΝ «ΨΥΧΟΛΟΓΟ» STEKEL

Α' Ἡ διαμονή

Εἶναι γνωστό σ' ὄλους τοὺς μελετητές του ὅτι ὁ Καζαντζάκης εἶναι κοντὰ στ' ἄλλα ἕνας ταξιδιώτης «ποὺ πλῆθος διάβηκε τόπους... καὶ πολιτείες πολλές ἐγνώρισε, πολλῶν βουλῆς¹ ἀνθρώπων...»². Οἱ λόγοι ποὺ τὸν ἀναγκάζουν νὰ «φεύγει», ὅσο κι ἂν κάποιοι τὸν εἰρωνεύονται³, εἶναι ψυχολογικοί:

«...Φεύγω, ταξιδεύω», γράφει στὴ Γαλάτεια, «ὄχι ταξίδια ἀναψυχῆς» τὸ νιώθεις. Μέσα μου ἔχω φοβερὲς ἀγωνίες, μοῦ φαίνεται θὰ πεθάνω ἂν μείνω πολὺ σ' ἕνα μέρος...»⁴. Ἄρκετὰ χρόνια νωρίτερα ἔγραφε: «...Πάντα γυρίζω καλύτερος... Ὡστόσο οἱ ἄνθρωποι κι ἡ ταπεινὴ συνήθεια μὲ πικρᾶνουν πάλι καὶ ξαναφύγω νὰ ξαναγιάνω»⁵.

Καὶ ὁ Πρεβελάκης πολὺ εὐστοχα παρατηρεῖ: «...γιὰ νὰ παρηγορήσει τὴν πληγωμένη ψυχὴ του, ρίχνει ἀχόρταγα τὰ μάτια του στὶς ἀναρίθμητες

1. Οἱ ἀραιώσεις τῶν λέξεων, ὅπου δὲ δηλώνεται διαφορετικά, εἶναι δικές μου.

2. Ὀμήρου, Ὀδ. α1-3, μτφρ. Ν. Καζαντζάκη-Ἰ.Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1965, σ. 17, στ. 1-3.

3. Βλ. Ν. Καζαντζάκη, Ἐπιστολὲς πρὸς τὴ Γαλάτεια, Ἀθήνα 1958, [Στὶς ἐπόμενες παραπομπὲς θὰ δηλώνεται ὡς: Ἐπιστολές], σ. 290, ἐπ. 29, σημ. 1. Ὁ σχολιαστής, [Ἄρης Δικταῖος], παρασυρμένος ἀπὸ τὸ περιβάλλον τῆς παραλήπτριας, ὅπως σημειώνει ὁ Γ. Χατζίνης, (Προτιμήσεις, Ἀθήνα 1963, σ. 328), προβαίνει σὲ ἐκτιμήσεις ἐντεῶς ἀπαράδεκτες.

4. ὁ.π., ἐπ. 29/σ. 69 (18 Αὐγ. [1922]).

5. Ἐλ. Καζαντζάκη, Νίκος Καζαντζάκης ὁ ἀσυμβίβαστος, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἐλ. Καζαντζάκη, 1977, [Στὰ ἐπόμενα ὡς: Ὁ ἀσυμβίβαστος], σσ. 74-75.

ὄψεις τοῦ πλανήτη.»⁶ καὶ γίνεται τὸ «ἀποδημητικὸ πουλί», ὅπως αὐτοχαρακτηρίζεται μιλώντας στὴ δεύτερη γυναίκα του: «Εἶμαι ἀποδημητικὸ πουλί, Λένοτσκα, δὲν εἶμαι μήτε ψαρὰς μήτε ζευγάς. Βάλετε τὸ χέρι στὸ στήθος μου. Πῶς τρέμει περιμένοντας τὸν οὐριό ἀνεμο!»⁷.

Ἡ δίψα αὐτῆ τοῦ ταξιδιοῦ τὸν φέρνει καὶ στὴ Βιέννη ἀρκετὲς φορές: Τὸ 1917, στὸ ταξίδι του πρὸς τὴν Ἑλβετία, περνᾷ ἀπ' αὐτὴν⁸ καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1921 ξαναβρίσκεται ἐκεῖ⁹, καὶ εἶναι τέτοιες οἱ ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν πόλη αὐτὴ, πού τὸν Αὐγουστο τῆς ἴδιας χρονιάς σκέπτεται τὸ ἐνδεχόμενον νὰ τὴν ξαναεπισκεφεῖ¹⁰. Τὸ πραγματοποιεῖ στὰ μέσα περίπου τοῦ 1922¹¹, ὅποτε καὶ παραμένει ἐκεῖ γιὰ τρεῖς ὁλόκληρους μῆνες. Πρόβλημα γλώσσας δὲ φαίνεται νὰ ἔχει. Εἰδικὰ γιὰ τὶς γνώσεις του τῆς Γερμανικῆς ἔχομε τὴ μαρτυρία τῆς Ἑλλῆς Ἀλεξίου, πού μᾶς λέει «πῶς τὸ 1914-1915 ...μελετᾷ ἐντατικὰ γερμανικά»¹², κι ὁ ἴδιος στὴν πρώτη τοῦ ἐπιστολῆ ἀπὸ τὴ Βιέννη στὴ Γαλάτεια γράφει ὅτι περιμένει νὰ «ξεπάρει»¹³

6. Π. Πρεβελάκη, Ὁ ποιητὴς καὶ τὸ ποίημα τῆς Ὀδύσσειας, Ἀθήνα 1958, [στὰ ἐπόμενα ὡς: Ὁ ποιητὴς], σ. 28.

7. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 292.

8. Βλ. ὁ.π., σ. 81.

9. Π. Πρεβελάκη, Τετρακόσια Γράμματα τοῦ Καζαντζάκη στὸν Πρεβελάκη, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἑλ. Ν. Καζαντζάκη, 1965, [στὴ συνέχεια ὡς: Γράμματα], σ. 11.

10. Βλ. Ὁ ἀσυμβίβαστος σ.99.

11. Γράμματα, σ. 12. Ὁ Πρεβελάκης σημειώνει ἤδη ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ '59 [τότε ἔγραψε τὰ Βιογραφικά (=Γράμματα, σσ. 3-16 κ.ἄ.), πού πρωτοδημοσιεύθηκαν στὸ ἀφιέρωμα τῆς Νέας Ἑστίας στὸν Καζαντζάκη, 66(Χριστούγεννα '59), σσ.2-30] ὅτι ἡ χρονολόγηση ἀρκετῶν ἀπὸ τὶς «Ἐπιστολὲς πρὸς τὴ Γαλάτεια» στὰ 1921 εἶναι ἓνα ἀκόμη λάθος τοῦ σχολιαστῆ καὶ σὰν μιὰ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἄλλων ἐνδείξεων, ὅπως γράφει, ἀναφέρει τὴ δολοφονία τοῦ Rathenau (24. 6. 22) (Ν. Ἑ., 66. (Χριστ. 59), σ. 11 σημ.). Δὲν ξέρω ποιὲς ἄλλες ἐνδείξεις εἶχε ὑπ' ὄψη του ὁ Πρεβελάκης, θὰ μπορούσαμε ὁμως νὰ προσθέσουμε α) τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Γερμανοῦ συγγραφέα πού ὁ Καζαντζάκης ἀποδίδει ἐλεύθερα σὲ γράμμα του τῆς 21.5.21 (sic) καὶ πού δημοσιεύτηκε στὴ Neue Freie Presse τῆς 20ῆς Μαΐου τοῦ '22 (Σάββατο), — ἔφημερίδα μὲ τὸ ὄνομα «Freie Presse», πού ἀναφέρει ὁ Καζαντζάκης, δὲν ὑπάρχει — καὶ β) μήπως ἡ φράση: «Διαβάζω ὧραϊα βιβλία γιὰ τὸ Βούδδα, καὶ γιὰ τὴ γαπωνέζικη τέχνη» στὴ 17ῃ ἐπιστολῇ (γύρω στὶς 20 Ἰουνίου) ἔχει σχέση μὲ τὴν ostasiatische Ausstellung πού γίνεται στὸ Österreichisches Museum ἀπὸ τὸ Kunsthistorisches Institut τοῦ Πανεπιστημίου τὴν περίοδο αὐτῆ; [Κρίσεις γιὰ τὴν ἐκθεση δημοσιεύονται στὴ Neue Freie Presse, τὴν ὁποία ξέρομε ὅτι διάβαζε ὁ Καζαντζάκης ἀπὸ τὸ γράμμα πού πρὶν ἀναφέραμε, στὸ Morgenblatt τῆς Τετάρτης 31ῆς Μαΐου τοῦ '22]. Τὸ σφάλμα του πάντως, ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση, ἀναγνωρίζει καὶ ὁ σχολιαστὴς στοὺς «Ἀνοιχτοὺς λογαριασμοὺς μὲ τὸ χρόνο» (< Νέα βιβλιοθ. Φέξη >, Ἀθήναι 1963, σσ. 129-130, σημ. 1).

12. Ἑλλῆς Ἀλεξίου, Ὁ Καζαντζάκης καὶ ἡ Γερμανία, ἀφιέρ. Νέας Ἑστίας (Χριστούγ. 1977), σ. 58.

13. Ἐπιστολές, σ. 20.

πρώτα στη γλώσσα για να δοθεί μετά στη δράση.

Όπλισμένος λοιπόν με τις γνώσεις της γλώσσας, αλλά και της πόλεως απ' τις προηγούμενες επισκέψεις του, φθάνει στη Βιέννη στις 18 Μαΐου του '22 — Πέμπτη βράδυ¹⁴. Στην πόλη αυτή παραμένει, όπως αναφέραμε και πιο πάνω, μερικούς μήνες στη διάρκεια των οποίων προσβάλλεται από μια δερματοπάθεια. Κλειδί για την έρμηνεία (ή την προσπάθεια έστω έρμηνείας) τόσο της φύσεως της αρρώστιας του αυτής, όσο και μέρους του έργου του είναι για μένα η συναισθηματική του κατάσταση κατά τη διάρκεια της παραμονής του εκεί.

Η αγάπη του στη Γαλάτεια¹⁵ και οι συνεχείς παρακλήσεις του στα γράμματά του σ' αυτή για να τον επισκεφτεί¹⁶ ή για να λαβαίνει νέα της¹⁷ και η χαρά του όταν λαβαίνει¹⁸, ο καταλογισμός επίσης της εύθυνης για τη στενοχώρια και τη μοναξιά του στο Σφακιανάκη¹⁹ και η πληροφορία τέλος ότι κατά τη διάρκεια της διαμονής του εκεί έγραψε το «ρομάντζο» «Ένας χρόνος μοναξιά»²⁰, το οποίο αργότερα κατέστρεψε²¹, εκφράζουν απερίφραστα την κατάσταση του αυτή. Η στενοχώρια αυτού του είδους είναι κάτι που το συναντάμε σε διάφορα γράμματά του στη διάρκεια της ζωής του, και κάποτε είναι τόσο μεγάλη, που του φέρνει δάκρυα²², και εντάσσεται μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της εύαισθησίας του²³. Ίσως μάλιστα και «ο τρόμος της μοναξιάς» που αισθάνεται ο Φραγκίσκος της Ασίζης στο Φτωχούλη του Θεού²⁴ να 'ναι προσωπικό του βίωμα. Πάνω

14. Έφ' δσον ή δεύτερη έπιστολή του απ' τη Βιέννη γράφεται την Κυριακή, 21 Μαΐου — ήμερομηνία που έλέγχεται ως όρθή και από τους Πίνακες Πασχαλίων (το Πάσχα το '22 κατά το Γρηγοριανό Έμερολόγιο γιορτάστηκε στις 16 Απριλίου, επομένως ή 16η ήταν Κυριακή και κατά συνέπεια και ή 21η Μαΐου) και από την έπιστολή του Γερμανού συγγραφέα στη Neue Freie Presse της 20ης Μαΐου (Σάββατο) — και την Παρασκευή γράφει (έπ. 12η) ότι «χτές βράδι» έφτασε, πρόκειται για τις 18.5. Σύμφωνα μ' αυτά ή ήμερομηνία επίσης του β' τμήματος της 13ης έπ.: Τετάρτη, 25 (του) Μάη, πρέπει να διορθωθεί σε 24.

15. Βλ. Έπιστολές, σε πολλά σημεία: ένδεικτικά αναφέρομε το β' μέρος της 23ης/σσ. 51-52.

16. Βλ. δ.π., σε πολλά σημεία. Πρβλ. και τη σημ. 2 του σχολιαστή στην 11η έπ./σ. 281.

17. Βλ. δ.π., έπ. 14/σ. 25, 15/29 και 30, 17/35, 18/35 και 37, 21/46, 23/49, 24/54, 25/55 και 58.

18. Βλ. δ.π., έπ. 15/σ. 25.

19. Βλ. δ.π., έπ. 12/σ. 18, 20/41, 25/55.

20. Βλ. δ.π., έπ. 17/σ. 33, 20/41, 26/63.

21. ΕΙ. Kazantzake, Nikos Kazantzakis. Einsame Freiheit. Biographie aus Briefen und Aufzeichnungen des Dichters von E. Kazantzake, München-Berlin [1972], σ. 615, σημ. 52.

22. Βλ. Έο άσυμβίβαστος, σσ. 381, 530.

23. Βλ. δ.π., σσ. 547, 551, 591.

24. Βλ. Ν. Καζαντζάκη, Έο Φτωχούλης του Θεού, Έθήνα, έκδ. Έλ. Κ., 1973, [στα έκόμενα: Έο Φτωχούλης], σ. 36.

στό θέμα αὐτό θα μπορούσαμε νά ἀναφέρουμε τίς γνώμες δυο ἑρμηνευτῶν του. Ὁ ἓνας εἶναι ὁ σχολιαστής τῶν ἐπιστολῶν του, ποῦ καί πάλι τὸν εἰρωνεύεται ἀφήνοντας νά φανεῖ ἡ δυσπιστία του στὴ συσχέτιση τῆς ἀρρώστιας τοῦ Καζαντζάκη μὲ τὴ μοναξιά του στὴ Βιέννη²⁵. Ὁ ἄλλος ὁμοῦς, ποῦ εἶναι καί πιὸ εἰδικός, ὁ Stekel δηλαδή, — πρόκειται γιὰ τὸν ἀνώνυμο «ψυχολόγο» τῶν ἐπιστολῶν πρὸς τὴ Γαλάτεια²⁶ — ἀποδίδει μεγάλη σημασία στὸ συναίσθημα αὐτὸ τῆς μοναξιάς (Das Gefühl der Einsamkeit)²⁷, καθὼς καί στὴν ἐκτόνωση τοῦ συναισθηματικοῦ κόσμου κάθε ἀνθρώπου, ποῦ γίνεται μὲ τὴν ἐπικοινωνία καί συνομιλία μὲ κάποιον συνάνθρωπο. Ἡ μεγαλύτερη τιμωρία γιὰ τοὺς φυλακισμένους, γράφει, εἶναι τὸ νά μὴν ἔχουν ἀνθρώπο νά μιλήσουν²⁸. Καί γι' αὐτό, σημειώνει πιὸ κάτω, οἱ αὐτοκτονίες στὶς Προτεσταντικὲς χῶρες εἶναι συχνότερες ἀπ' ὅσο στὶς Καθολικὲς, γιατί ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία δίνει τὴ δυνατότητα στοὺς πιστοὺς τῆς ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ νά ἐξομολογοῦνται, δηλαδή νά ἐκφράζονται²⁹.

Εἰδικὰ τώρα γιὰ τὸ ρόλο ποῦ παίζει ἡ μοναξιά στὸν Καζαντζάκη θὰ μπορούσε κανεὶς νά παρατηρήσει ὅτι εἶναι τόσο συχνὲς οἱ ἀναφορὲς του σ' αὐτὴν ὡς στοιχεῖο ἐποικοδομητικὸ στὴ ζωὴ του, ποῦ σχηματίζεις τὴ γνώμη ὅτι ὄχι μόνο δὲν τοῦ στοίχιζε, ἀλλὰ καί τὴ χρησιμοποιοῦσε θετικά³⁰. Ἰδιαίτερα εὐγλωττο εἶναι ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ γράμμα του στὴν

25. Βλ. Ἐπιστολές, σ. 281 (ἐπ. 12, σημ. 1).

26. Βλ. δ.π., ἐπ. 14/σ. 24, 22/48, 23/49, 25/55-56. Τὸ ὄνομά του ἀποκαλύπτεται στὴν «Ἀναφορά...» (Ν. Καζαντζάκη, Ἀναφορά στὸν Γκρέκο, Ἀθήνα⁶, ἐκδ. Ἑλ. Καζαντζάκη, χ.χ., [Στὰ ἐπόμενα ὡς: Ἀναφορά], σ. 425), ὅπου μάλιστα γράφει ὅτι τὸν ἐπισκέφτηκε ἐπειδὴ τοῦ ἦταν γνωστὸς ἀπὸ τὰ συγγράμματά του. Ἀπὸ τίς ἐπιστολές τοῦ ἀπεναντίας φαίνεται ὅτι προηγήθηκαν ὀρισμένους συναντήσεις τους — ἄσχετες στὴν ἀρχὴ μὲ τὴν ἀρρώστια του —: («Βλέπω ἐδῶ συχνὰ ἓναν περίφημο συγγραφέα καί καθηγητὴ τῆς Ψυχολογίας στὸ Πανεπιστήμιο» γράφει στὴ 14η/σ. 24, ὅπου κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ «καθηγητῆ» θὰ πρέπει μᾶλλον νά ἀναγνωρίσουμε τὸ Dr. Stekel. Θὰ ἤμαστε σίγουροι ὅτι πρόκειται γι' αὐτόν, ἂν κατόρθωνα νά βρῶ τὰ ὄνειρα καί τὴ φράση ποῦ τοῦ εἶπε ὁ Καζαντζάκης γιὰ τὸν ἔρωτα, ὅπως γράφει στὴ συνέχεια, στοιχεῖα ποῦ ὁ καθηγητὴς αὐτὸς ὑποσχέθηκε νά χρησιμοποιήσει στὸ ἔργο του). Πολὺ ἀργότερα (22.7.22) θὰ γράφει ὅτι διαβάζει κάποιον ἔργο τοῦ Stekel σχετικὸ μὲ τὴν ἀρρώστια του, ἐνῶ στὸ πρῶτο στάδιό τῆς σημειώνει ὅτι διάβαζε Freud (ἐπ. 14/σ. 24). Στὸ Friaγ πολὺ ἀργότερα ἀναφέρει ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Stekel τὸν πλησίασε καί τὸν κάλεσε νά τὸν ἐπισκεφτεῖ. (Κ. Friaγ, Ἡ πνευματικὴ ἀσκηση τοῦ Νίκου Καζαντζάκη, Νέα Ἑστία, 66 (Χριστ. 1959), σ. 71).

27. Βλ. W. Stekel, Masken der Sexualität < Der innere Mensch >, Wien ²⁻³ χ.χ., σσ. 149-157.

28. Τοῦ ἴδιου, Was im Grund der Seele ruht, Wien ⁴⁻⁶ χ.χ., σ. 47.

29.

30. Βλ. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σσ. 205, 233, 240, 255.

Ἑλ. Σαμίου: «Ὅλα τὰ χρωστῶ στὴ μοναξιά. Τίποτα δὲ θά 'κανα, τίποτα δὲ θά 'μουνα, ἂν μοῦ ἔλειπε ἡ μοναξιά. Soledad, Soledad, Soledad, καθὼς λέει ὁ Jimenez»³¹.

Καὶ σὲ γράμματά του σὲ ἄλλους γνωστούς του τὴν ἴδια ἐπιθυμία — νὰ βουλιάξει στὴ μοναξιά — διατυπώνει³², παράλληλα ὁμοίως στὸ ἴδιο γράμμα του (312) στὸν Πρεβελάκη ἐκφράζει καὶ τὴν ἀνάγκη ποὺ αἰσθάνθηκε, ὅταν βρέθηκε μόνος του στὸ Λονδίνο, «νὰ μιλήσει ἢ νὰ σωπάσει μαζί του». Παλαιότερα, τὸ '35 δηλαδή, κι ἐνῶ βρισκότανε στὴν Ἰαπωνία, ἀγωνίζεται, φέρνοντας στὸ νοῦ του τὰ βιώματα τῆς ἡμέρας, νὰ ἀποτινάξει ἀπὸ τὴν καρδιά του τὴ «σκιά τῆς θλίψης» ποὺ τὸν πλάκωνε «καμμιά φορά, πρὸς τὸ βράδυ» καὶ ποὺ ἐρχότανε «ἀπὸ τὰ μεγάλα βάθη τῆς μοναξιάς»³³. Κι ἔπειτα ἔχομε τὴ μαρτυρία τῆς γυναίκας του: «Τρελὸς ἔρωτας τῆς μοναξιάς... Ὅμως, παράλληλα, καὶ τοῦτο: Δὲν κοιμοῦμαι καλά... Ἔχω βραχνάδες...»³⁴.

Ὁ Καζαντζάκης ἐπομένως, κι ὅταν ἀκόμη ἀπὸ μόνος του βυθίζεται στὴ μοναξιά, ὑποφέρει, πολὺ περισσότερο λοιπὸν τώρα, ποὺ ἐγκαταλείπεται — «τὸ ταξίδι αὐτό... εἶχε ἀποφασίσει νὰ τὸ ἐπιχειρήσει μὲ τὸν Κ. Σφακιανάκη πού, τὴν τελευταία στιγμή, ἀθέτησε... τὰ συμφωνημένα κ' ἔμεινε»³⁵ — στενοχωρεῖται.

Εἶναι γνωστὸ πὼς ἡ μοναξιά, τὴν ὁποία ὡστόσο ἐπιζητεῖ, ὅπως ἀναφέραμε πρὸ πάνω³⁶, ἐπιδρᾷ ἄσχημα ὄχι μόνον στὸ συναισθηματικὸ του κόσμον, ἀλλὰ καὶ στὸ διανοητικὸ τομέα. Αὐτὸ διαπιστώνει ἡ γυναίκα του³⁷, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ἐκφράζει σαφῶς σὲ κάποιο γράμμα του σ' αὐτή³⁸. Ἐξ ἄλλου αἰτία ἄσχημων συναισθηματικῶν καταστάσεων γίνεται καὶ ἡ ἴδια του ἡ δημιουργία: στίς παραμονὲς κάθε νέου ἔργου του κυριεύεται ἀπὸ ἀγωνία, καὶ μεγάλη ἐξάντληση ἀκολουθεῖ μετὰ τὴ διατύπωση τῆς συλλήψεώς του³⁹.

Στὴ Βιέννη κατατρύχεται κι ἀπὸ τὰ δύο: ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ζεῖ «ὀλομόναχος» κι ἀπὸ τὸ ἄλλο «δουλεύει...», ὅπως γράφει στὸ φίλο του

31. δ.π., σ. 435.

32. Βλ. Γράμματα, ἐπ. 312/σ. 549 καὶ 332/581. Πρβλ. καί: Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 545 (γράμμα στὴν Τέα Ἀνεμογιάννη).

33. Ν.Καζαντζάκης, Ὁ Βραχόκηπος Πρόλ. & μτφρ. ἀπὸ τὸ γαλλικὸ πρωτότυπο Π. Πρεβελάκη, Ἀθῆναι 1960, σ. 32.

34. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 276.

35. Ἐπιστολές, σ. 281 (ἐπ. 12, σημ. 1).

36. Βλ. ὅπου στὴ σημ. 30

37. Βλ. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 272.

38. δ.π., σ. 389.

39. Βλ. δ.π., σσ. 276 καὶ 482.

Ἐμμ. Παπαστεφάνου⁴⁰, ἀλλὰ κι ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ γράμματά του στὴ Γαλάτεια.

Μέσα στὴν προσωπικὴ του δημιουργικὴ ἐργασία τὴν περίοδο αὐτὴ πρέπει νὰ ἐντάξουμε πρῶτα-πρῶτα τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὸ Βούδα, πράγμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει· ἰδιαίτερα, ἀφοῦ σ' αὐτὴν ἔχει ἀποδώσει τὴν δερματοπάθεια, ἀρρώστια ἀπ' τὴν ὁποία προσβλήθηκε ὅταν ἦταν ἐκεῖ⁴¹. Ὁ Καζαντζάκης γράφει⁴² ἢ ἐξομολογεῖται⁴³ ὅτι ἡ πρώτη γραφὴ τοῦ Βούδα ἐγίνε στὴ Βιέννη — εἶναι αὐτὴ ποὺ ἀργότερα καταστράφηκε στὸ Βερολίνο, γιατί δὲν τὸν ἱκανοποιοῦσε πιά⁴⁴ — στὶς ἐπιστολές του ὅμως ἀπὸ τὴ Βιέννη στὴ Γαλάτεια — κείμενα σύγχρονα μὲ τὰ γεγονότα — γράφει ἀπλῶς καὶ μόνο ὅτι διαβάσει ὠραία βιβλία γι' αὐτὸν⁴⁵ χωρὶς νὰ ἀναφέρει πουθενὰ κάτι γιὰ τὴ συγγραφὴ του. Νομίζω λοιπὸν ὅτι ὁ Βούδας, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔχομε γραπτὴ του μαρτυρία ἀπ' τὴν προηγούμενη χρονιά (18 Αὐγ. 1921) ὅτι γράφεται⁴⁶, τὸν ἀπασχόλησε κατὰ τὴν παραμονὴ του στὴ Βιέννη, γιὰ νὰ γραφεῖ ὅμως βασικὰ (α' γραφὴ) στὸ Βερολίνο τὸ Σεπτέμβριο καὶ Ὀκτώβριο τοῦ '22. Ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα γι' αὐτὴ του τὴν ἐνασχόληση ἔχομε πολλά: πρῶτα-πρῶτα αὐτὸ ποὺ ἀναφέραμε πρὸ πάνω, ὅτι δηλαδὴ διαβάσει ὠραία βιβλία γιὰ τὸ Βούδα, ἔπειτα ἀρκετὲς ἄμεσες καὶ ἔμμεσες μνείες του στὶς διάφορες ἐπιστολές στὴ Γαλάτεια τὴν περίοδο αὐτὴ⁴⁷, καὶ τὴν πληροφορία τέλος, ποὺ ἔδωσε στὸ R. de Jouvenel, ὅτι, ὅταν πῆγε στὴ Βιέννη, ὑπῆρχε ἐκεῖ ἐκθεση ἀφιερωμένη στὸ Βούδα, — γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώνεται κι ἀπὸ τὰ πράγματα, δηλαδὴ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ostasiatische Ausstellung⁴⁸, — τὴν ὁποία καὶ ἐπισκέφτηκε⁴⁹. Γιὰ τὴν περίπτωσιν

40. Ν. Μηνιάδης, Μιά ἄγνωστη φιλία τοῦ Νίκου Καζαντζάκη, Νέα Ἑστία, 89 (1971), σσ. 77-78.

41. Βλ. Ἀναφορὰ, κεφ. Βιέννη-Ἡ ἀρρώστια, καὶ Γράμματα, σ. 715.

42. Γράμματα, σ. 715.

43. Κ. Friar, ὅπου στὴ σημ. 26, καὶ R. de Jouvenel, Νίκος Καζαντζάκης, Νέα Ἑστία, 72 (1962), σσ. 1580-1581. Οἱ πληροφορίες αὐτές, ποὺ δίνει τόσο στὸν Πρεβελάκη, ὅσο καὶ στοὺς Friar καὶ R. de Jouvenel, ἀνάγονται στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, ὅταν πιά εἶχε ἀποδεχτεῖ ὡς πραγματικὴ τὴ «νεοασκητικὴ» μορφή τῆς ἀρρώστιας του καὶ τὴν εἶχε ἤδη διατυπώσει στὸ «Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται», ἢ τὴ διατύπωνε στὴν «Ἀναφορὰ». Ὁ συνδυασμὸς μὲ τὸ Βούδα καὶ τὴν ἀσκητικὴ ζωὴ, ποὺ ἡ κοσμοθεωρία αὐτὴ τοῦ ἐπέβαλλε, τὸν ἔκανε, νομίζω, νὰ μεταθέσει τὴ συγγραφὴ — α' γραφὴ — τοῦ ἔργου αὐτοῦ μερικὸς μῆνες νωρίτερα.

44. Βλ. Ἐπιστολές, σ. 99, καὶ Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 112.

45. Ἐπιστολές, σ. 34.

46. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 98.

47. Βλ. Ἐπιστολές, σσ. 23, 52, 55-56.

48. Βλ. ὅπου στὴ σημ. 11.

49. R. de Jouvenel, ὅπου στὴ σημ. 43, σ. 1580.

άπεναντίας τής συγγραφής του Βούδα στη Βιέννη καμιά σύγχρονη πληροφορία, άλλ' ούτε και ένδειξη υπάρχει.

Γιατί να μὴν τὸν ἀναφέρει στὰ γράμματά του ἀπὸ τὴ Βιέννη, ὅπως κάνει ἀργότερα, δηλαδὴ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς Σεπτεμβρίου ἀπὸ τὸ Βερολίνο; Τότε γράφει ὅτι ὁ Βούδας τὸν διακατέχει⁵⁰, γιὰ νὰ συμπληρώσει μετὰ ἀπὸ ἐνάμισυ μῆνα ὅτι ξέσχισε ὅ,τι ἀπ' αὐτὸν εἶχε μέχρι τότε γράψει⁵¹. "Αν πραγματικὰ τὸν συνέγραψε στὴ Βιέννη, θὰ τὸν ἀνέφερε, ὅπως ἔκανε μὲ τὸ «Ἐνας χρόνος μοναξιά»⁵² καὶ τὸ «θεολογικό»⁵³ του, τὴ στιγμή μάλιστα πὸ κατὰ τὴ γνώμη μου εἶχε σοβαρότερους λόγους γι' αὐτὸ εἰδικὰ τὸ ἔργο, μιὰ καὶ θὰ τὸν διευκόλυνε στὶς ἐξηγήσεις πὸ ὑποσχότανε νὰ δώσει στὴ Γαλάτεια σχετικὰ μὲ τὴν ἀρρώστια του, ὅταν θὰ τὴ συναντοῦσε⁵⁴, ἄλλο τώρα πὸ τέτοιο πράγμα δὲ φαίνεται νὰ 'κανε⁵⁵. "Ὅσο γιὰ τὸ μέρος τοῦ Βούδα, πὸ τὴν προηγούμενη χρονιά εἶχε γράψει στὴν Κρήτη, τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ μὴν τὸ εἶχε μαζί του.

Τὰ δύο ἔργα πὸ ἀνέφερα προηγουμένως, ἀνήκουν κι αὐτὰ στὴ δημιουργικὴ του παραγωγή στὸ διάστημα τῆς παραμονῆς του στὴ Βιέννη. Δέ χωρεῖ, νομίζω, ἀμφιβολία ὅτι τὸ «θεολογικό»⁵⁶ του εἶναι τὸ «Συμπόσιο», ὅπως γράφει στὸν Παπαστεφάνου τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 22⁵⁷, καὶ ὄχι ἢ «Ἀσκητικὴ», πὸ ἀναφέρει ὁ Δικταῖος καὶ ἢ Ἑλένη Καζαντζάκη⁵⁸. Ἡ «Ἀσκητικὴ» μπορεῖ βέβαια νὰ διαπερνιέται ἀπὸ «Μπερξονικὲς ριπές»⁵⁹, μπορεῖ νὰ περιέχει ἐπίσης θεοσοφικά ψήγμα-

50. Βλ. Ἐπιστολές, σσ. 79-80 (9 Σεπτ.).

51. δ.π., σ. 99 (31.10.22).

52. δ.π., σ. 33.

53. δ.π., σ. 63.

54. δ.π., σ. 48.

55. Βλ. Γαλ. Καζαντζάκη, Ἄνθρωποι καὶ Ὑπεράνθρωποι, Ἀθήνα 1957, σ. 187.

56. Ἐπιστολές, ἐπ. 26/σ. 63 (9 Αὐγ.).

57. ὅπου στὴ σημ. 40, σ. 75.

58. Βλ. Ἐπιστολές, σσ. 286, ἐπ. 17 σημ. 6, καὶ 289, ἐπ. 26 σημ. 5. "Ὅσο γιὰ τὸ γνωστό, ἀπὸ τὴν «Ἀσκητικὴ» κυρίως, cliché τοῦ Καζαντζάκη, πὸ ἀναφέρει ὁ παραπάνω σχολιαστής, ἀρκεῖ νὰ σημειώσουμε τὴν πληροφορία τοῦ Πρεβελάκη ὅτι ὁ συγγραφέας μας δούλευε τὴν «Ἀσκητικὴ» στὸ νοῦ του ὀκτώ-δέκα χρόνια πρωτύτερα (Ἄπο ποιητής, σ. 80, σημ. 101, καὶ Γράμματα, σ. μς'), τὴ σχεδιάζει στὴ Βιέννη (Γράμματα, σ. 12), τὴ γράφει ὁμως ἀπὸ τὰ τέλη Δεκ. 1922 ἴσαμε τὶς 20 Μαρτίου 1923 (δ.π., σσ. μς' καὶ 13).

59. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 112.

60. Π. Σπανδωνίδη, Νίκος Καζαντζάκης, ὁ γιὸς τῆς ἀνησυχίας, Ἀνάτ. ἀπὸ τὴν «Καιν. ἐποχὴ», Φθιν. 1960, σ. 9. Πρβλ. καὶ Νικ. Βρεττάκου, Νίκος Καζαντζάκης, ἡ ἀγωνία του καὶ τὸ ἔργο του, Ἀθήνα χ.χ., σσ. 96 καὶ 98, καὶ Π. Πρεβελάκη, Ὁ Καζαντζάκης. Βίος καὶ ἔργα [Ὁμιλία] στὸ: Τετράδια Εὐθύνης, 3, (Θεώρηση τοῦ Νίκου Καζαντζάκη), Ἀθήνα 1977, σ. 14.

τα⁶¹ — τὸ συνέδριο τῶν θεοσόφων ἔγινε στὴ Βιέννη στὶς ἀρχές Ἰουνίου⁶² — μπορεῖ «οἱ κύκλοι κάθαρσης τοῦ Βούδα νὰ ἀποτελέσανε τὸ πρότυπο γιὰ τοὺς κύκλους τῆς ἀνοδικῆς πορείας τῆς»⁶³, μπορεῖ τέλος νὰ «γράφηκε... γιὰ νὰ διατυπώσῃ τὴν ψυχικὴ ἀγωνία καὶ τὶς ἐλπίδες ἐνοῦς κομμουνιστικοῦ κύκλου»⁶⁴, χρειαζότανε ὁμως τὸ «κοσμογονικὸ χάος ποὺ ἔφερε ἡ μικρασιατικὴ καταστροφή...» γιὰ νὰ γραφτεῖ καὶ «νὰ χρησιμεύσῃ ὡς θεμέλιο ἐνὸς νέου κόσμου, ἐνὸς κόσμου ποὺ θὰ πολεμοῦσε ἡρωϊκὰ γιὰ νὰ καταχτήσῃ στὸ τέλος τὸ τίποτε, ἔτσι μόνο καὶ μόνο γιὰ τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου»⁶⁵. Ἐξ ἄλλου τὸ γράμμα τοῦ στὸν Παπαστεφάνου, στὸ ὁποῖο μνημονεύεται ρητὰ τὸ «Συμπόσιο», ἀπέχει χρονικὰ ἀπὸ ἐκεῖνο στὴ Γαλάτεια κατὰ ἓνα μόνο μῆνα, καὶ σ' αὐτὸ γράφει ὅτι «ἔχει διαγράψῃ τὸ σκελετὸ» τοῦ θεολογικοῦ του καὶ ὅτι «θὰ ἔναι πολὺ δύσκολο»⁶⁶. Ἐνα μῆνα πάλι μετὰ τὸ γράμμα τοῦ στὸν Παπαστεφάνου σημειώνει τὸν προβληματισμὸ τοῦ σχετικὰ μὲ τὰ πρόσωπα ποὺ θὰ συζητοῦν στὸ «Συμπόσιό» του⁶⁷. Εἶναι, νομίζω, πολὺ φυσικὸ ἓνα «δύσκολο» ἔργο νὰ ἄρχισε νὰ γράφεται τὸν Αὐγούστο, νὰ ἔχει προχωρήσῃ ἀρκετὰ τὸ Σεπτέμβριο, — «θὰ τελειώσω τὸ «Συμπόσιο», ἓνα βιβλίο ποὺ γράφω σχόλια γιὰ τὴ θρησκεία μας...»⁶⁸ —, ἀλλὰ νὰ προβληματίζει τὸ συγγραφέα του, σχετικὰ μὲ τὰ πρόσωπα ποὺ θὰ ἔναι καλεσμένα σ' αὐτὸ, ἀκόμη καὶ μετὰ ἓνα μῆνα, ἐπειδὴ τὰ βιώματά του ἔχουν ἀλλάξῃ στὸ μεταξύ. Παράλληλα ὁμως στὴν ἀναγνώρισή μας αὐτῆ μᾶς βοηθοῦν καὶ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα, δηλαδὴ χωρία ποὺ ἀπαντοῦν τόσο στὸ Συμπόσιο ὅσο καὶ στὶς Ἐπιστολές, ὅπως εἶναι ἡ διάστασή του στὸ διανοητικὸ τομέα μὲ τὸ Σικελιανό⁶⁹ — στὶς ἀρχές τοῦ '23 θὰ τοῦ γράψῃ ὅτι ἀλλάξανε οἱ δρόμοι τους⁷⁰ — καὶ ἡ ἀδυναμία του νὰ κάνει δῶρα, ἐπειδὴ τοῦ λείπουν τὰ ἀνάλογα χρήματα⁷¹.

61. Βλ. Διον. Πόθου (Κλωνάρη), Πεζογράφοι τῆς ἐποχῆς μας. Ν. Καζαντζάκης, Ἀθήνα 1976-1978, σ. 11.

62. Ἐπιστολές, σσ. 24 καὶ 25.

63. Ν. Βρεττάκου, ὅπου στὴ σημ. 60, σ. 167.

64. Ν. Καζαντζάκη, Ἀσκητικὴ. Salvatore dei. Πρόλ. Oct. Merlier, [Ἀθήνα] 1951, σ. 35 [ποτό].

65. Κ. Μητσάκη, Νεοελληνικὴ Πεζογραφία. Ἡ γενιὰ τοῦ '30, <Μεσ. καὶ Νεοελλ. Μελέτες, 3>, Ἀθήνα 1977, σ. 15.

66. Ἐπιστολές, σ. 63.

67. Βλ. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 107.

68. ὅπου στὴ σημ. 40, σ. 75.

69. Βλ. Ν. Καζαντζάκη, Συμπόσιον, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἐλ. Καζαντζάκη, 1971 [στὰ ἐπόμενα ὡς Συμπόσιον], [ὁ Πέτρος, στὸν ὁποῖον ἀπευθύνεται, εἶναι ὁ Σικελιανός, ὅπως σημειώνει ὁ Ε. Κάσδαγλης στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, σ. 92] σσ. 36-37, καὶ Ἐπιστολές, σσ. 20 καὶ 38.

70. Γράμματα, σ. 13, καὶ Μ. Γιαλουργάκη, Καζαντζάκης, Ἀθήνα 1976, σ. 22.

71. Βλ. Συμπόσιον, σ. 16. Πρβλ. Ἐπιστολές, σ. 80.

Στή συγγραφική του εργασία τῆς περιόδου αὐτῆς δὲν πρέπει νὰ παραλείψουμε νὰ ἐντάξουμε καὶ τὶς Ἱστορίες ποὺ εἶχε ἀναλάβει νὰ γράψει γιὰ τὸν ἐκδ. οἶκο Δημητράκου⁷² καὶ ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσαν πολὺ, ἀκόμη καὶ τὸν καιρὸ τῆς ἀρρώστιας του⁷³.

Ἐπὶ πλέον φροντίζει νὰ ἐνημερώνεται γιὰ τὴ φιλολογικὴ κίνηση στὴν Ἑλλάδα ζητώντας ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ⁷⁴ ἢ πληροφορίες γιὰ τὴ συγγραφικὴ εργασία τῆς γυναίκας του⁷⁵. Ἐνδιαφέρεται ἐπίσης πολὺ γιὰ τὴν τύχη τῶν ἔργων του καί, ἢ δίνει κατευθύνσεις στὴ Γαλάτεια γι' αὐτὰ⁷⁶, ἢ φροντίζει μόνος του ἔνδεικτικὰ σημειώνω ὅτι βρίσκει μεταφραστὴ γιὰ τὸν «Ὀδυσσεά» του⁷⁷. «Διαβάζει... ὅ,τι μπορεῖ»⁷⁸ — ἐδῶ ἐντάσσεται καὶ ἡ μελέτη τοῦ Freud⁷⁹ —, ἐπισκέπτεται «τακτικὰ» τὰ Μουσεῖα, ὅσο κι ἂν ἡ τέχνη τοῦ φαίνεται πολυτέλεια, πηγαίνει συχνὰ στὸ θέατρο καὶ στὴ μουσικὴ⁸⁰.

Τὸ νέο δῶμος γι' αὐτὸν εἶναι ἡ κομμουνιστικὴ ἰδεολογία. Ἐπὶ αὐτὴν ἐπηρασμένος βλέπει τώρα μὲ ἄλλο μάτι ὅ,τι «πέρυσι ἀκόμα, ...τοῦ ἔκανε χαρὰ»⁸¹, φροντίζει νὰ γνωριστεῖ μὲ «μπολσεβικικοὺς κύκλους»⁸² καὶ κάνει τὴν ἀναγκαία προεργασία γιὰ τὴν ἰδρυση ἐνὸς κομμουνιστικοῦ περιοδικοῦ⁸³. Ἀκόμα περιγράφει τὴ χαώδη κατάσταση ποὺ ἐπικρατεῖ στὴ Βιέννη: ἀπελπισία — «ἰδιαίτερη ἀστυνομικὴ ὄπηρεσία διοργανώθηκε γιὰ νὰ ἐμποδίζει τοὺς ἀνθρώπους τὴ νύχτα νὰ πέφτουν στὸ Δούναβη» —, πείνα, «ὁ πεινασμένος ἔρωτας»⁸⁴, στοιχεῖα γνωστά, ὅπως γράφει ὁ Δικταῖος⁸⁵, ἀπὸ τὸν Zweig, ἀλλὰ κι ἀπὸ τὸ Stekel⁸⁶, μποροῦμε νὰ προσθέσουμε. Ἐπὶ τὴν «ἀντίληψη»⁸⁷ αὐτὴ ἐπηρασμένος μεταφράζει καὶ τὸ γράμμα τοῦ Γερμανοῦ

72. Βλ. Ἐπιστολές, σσ. 20 καὶ 283, σημ. 5.

73. δ.π., σ. 47.

74. δ.π., σσ. 27, 35, 37, 62.

75. δ.π., σ. 61.

76. Βλ. δ.π., σσ. 53, 59.

77. Βλ. δ.π., σ. 60.

78. δ.π., σ. 26.

79. δ.π., σ. 24.

80. δ.π., σσ. 18, 23, 41.

81. δ.π., σ. 19.

82. δ.π., σσ. 20 καὶ 26, 28, 33, 37.

83. Βλ. δ.π., σσ. 33, 36-37, 39, 57, 67.

84. δ.π., σσ. 19, 21.

85. δ.π., σ. 283, σημ. 3.

86. Βλ. The Autobiography of W. Stekel, Edited by Emil A. Gutheil with an Introduction by Mrs Hilda Stekel, New York 1950, σ. 181.

87. Ἐπιστολές, σ. 18.

συγγραφέα ἀπ' τὴ Neue Freie Presse⁸⁸. Ἀργότερα θὰ ἐνδιαφερθεῖ γιὰ τὸν ἀσιατικὸ πολιτισμὸ, τοὺς Ρώσους καὶ τὴ «Ρούσικη φιλολογία», ἐνδιαφέρον πού θὰ ἐκδηλωθεῖ πιὸ ἔντονα στὸ Βερολίνο, ὅπου θ' ἀρχίσει καὶ «Ρούσικα»⁸⁹.

Στὶς ἀρχὲς Ἰουνίου γίνεται στὴ Βιέννη καὶ τὸ συνέδριο τῶν «θεοσόφων», τὸ ὁποῖο, παρὰ τὴν ἀρρώστια του, προσπαθεῖ νὰ παρακολουθεῖ⁹⁰, σινεπὴς στὴν ἀρχὴ - δίψα του νὰ γνωρίζει «πολλῶν βουλὲς ἀνθρώπων»⁹¹.

Ἀπὸ τὰ γράμματά του ἐξ ἄλλου φαίνεται ὅτι καὶ ἡ ψυχολογία, κορυφαῖοι ἐκπρόσωποι τῆς ὁποίας ζοῦσαν καὶ δροῦσαν τότε ἐκεῖ (Freud, Stekel), δὲν τὸν ἀφησε ἀδιάφορο⁹².

Προσπάθησα νὰ ἀναφέρω ὅλες τὶς δραστηριότητες τοῦ Καζαντζάκη στὴ Βιέννη, καὶ ἔχω τὴ γνώμη ὅτι καὶ πολλὲς ἦταν καὶ κοπιαστικὲς θὰ ἀπέβαιναν γιὰ ὁποιονδήποτε, πολὺ περισσότερο λοιπὸν γι' αὐτόν, πού ξέρομε ὅτι κουραζότανε ὑπερβολικά, ὅταν δημιουργοῦσε⁹³.

Στὴ Βιέννη ἔμεινε τελικὰ τρεῖς μῆνες. Ἐνῶ ἀπ' τὴν ἀρχὴ τῆς ἀφίξεώς του γράφει ὅτι ἡ παραμονὴ του θὰ διαρκέσει δυὸ μῆνες⁹⁴, στὴ συνέχεια τὴν παρατείνει γιὰ ἓνα ἀκόμη μῆνα. Στὰ μέσα Ἰουλίου, ὅταν δηλαδὴ συμπληρώνονταν δύο μῆνες (ἀφιξη: 18 Μαΐου '22), γράφει ὅτι θὰ «φύγει τὸν Αὐγούστο»⁹⁵, καὶ ἀρκετὲς φορὲς μέσα στὸ μῆνα αὐτόν ἀναφέρει τὸν ἀριθμὸ τῶν ἡμερῶν πού τοῦ ὑπολείπονται⁹⁶. Ἐπομένως ὄχι μόνο δὲ διέκοψε τὴν παραμονὴ του, ἀλλὰ καὶ τὴν παρέτεινε, καὶ ὄχι μόνο δὲν ἔφυγε ξαφνικά, ἀλλὰ ἤξερε καὶ πόσες μέρες τοῦ ἔμεναν ἀκόμη. Ἐπιμένω στὸ σημεῖο αὐτό, γιὰτὶ ὁ ἴδιος ὁ Καζαντζάκης γράφει στὴν «Ἀναφορὰ» του ὅτι ἔφυγε ἐντελῶς ξαφνικά, προκειμένου νὰ πετύχει τὴ θεραπεία, ὅπως τοῦ 'χε ὑποδείξει ὁ Stekel, ἀπὸ τὴν δερματοπάθεια, πού τὸν τυραννοῦσε⁹⁷.

Β' Ἡ ἀρρώστια. Καζαντζάκης-Stekel

Πολλὲς εἶναι οἱ πηγὲς ἀπ' ὅπου μποροῦμε ν' ἀντλήσουμε πληροφορίες

88. Βλ. δ.π., σ. 21. Πρβλ. καὶ πιὸ πάνω σημ. 11.

89. Βλ. Ἐπιστολές, σσ. 62 καὶ 120.

90. Βλ. δ.π., σσ. 24, 25.

91. ὅπου στὴ σημ. 2.

92. Βλ. Ἐπιστολές, σ. 24.

93. Βλ. ὅπου στὴ σημ. 39.

94. Ἐπιστολές, σ. 20.

95. δ.π., σσ. 50, 54-55.

96. δ.π., σσ. 60, 65, 68.

97. Βλ. Ἀναφορὰ, σ. 427.

γιὰ τὴν ἀρρώστια τοῦ Καζαντζάκη στὸ διάστημα τῆς διαμονῆς του στὴ Βιέννη. Τὴν πιὸ βασικὴ ἀποτελοῦν ὅπωςδήποτε τὰ γράμματά του στὴ Γαλάτεια, ἐπειδὴ καὶ σύγχρονη μὲ τὰ γεγονότα εἶναι καὶ λεπτομέρειες παρέχει. Σ' ἓνα του λοιπὸν γράμμα σ' αὐτὴν τὸ Σεπτέμβριο τοῦ '22 ἀπὸ τὸ Βερολίνο, νέο σταθμὸ του μετὰ τὴ Βιέννη, χαρακτηρίζει τὴν ἀρρώστια του, ποὺ ἔχει πιά περάσει, ὡς ψυχικὴ, καὶ διατυπώνει μὲ ἐπιφύλαξη τὴν ἀποψη ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα περίπτωση νεοασκητισμοῦ⁹⁸. Τὴν ἴδια ἐποχὴ σὲ γράμμα του στὸν Παπαστεφάνου μιλά γι' αὐτὴ, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὴ χαρακτηρίζει⁹⁹. Τρία χρόνια ἀργότερα γράφοντας στὴν Ἑλ. Σαμίου τὴν ἀναφέρει¹⁰⁰. Μυθοποιημένη τὴ βρίσκομε στὰ ἔργα του «Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται» (περίπτωση Μανωλίου) καὶ «Ἄναφορὰ στὸν Γκρέκο» (κεφ. ΚΔ')¹⁰¹, ποὺ γράφονται στὴν τελευταία 10ετία τῆς ζωῆς του (τὸ πρῶτο στὰ 1948 καὶ τὸ δεύτερο στὰ 1956). Τότε εἶναι ποὺ μιλά καὶ στὸ Friar γι' αὐτὴν, χαρακτηρίζοντάς τὴν μάλιστα σὰ μιὰ «νεοασκητικὴ περίπτωση μεγάλου ἐνδιαφέροντος»¹⁰², δηλαδὴ φαίνεται νὰ ἀποδέχεται σὰν πραγματικότητα αὐτὸ ποὺ τὸ '22 ἦταν ἀπλῶς ὑπόψια. Τὰ ἴδια περίπου ὁμολογεῖ καὶ στὸ R. de Jouvenel σὲ μιὰ συνέντευξή του¹⁰³.

Ἄπὸ τὰ γράμματά του στὴ Γαλάτεια, ποὺ συμπορεύονται μὲ τὴν ἀρχὴ καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀρρώστιας του, φαίνεται ὅτι ἤδη ἀπὸ τὴ δεύτερη βδομάδα τῆς παραμονῆς του στὴ Βιέννη προσβάλλεται ἀπὸ «ἐκζεμα»¹⁰⁴, ποὺ τὸν παιδεύει μέχρι τὶς 11 Ἰουνίου¹⁰⁵. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀνάρρωσή του, ποὺ διαρκεῖ μέχρι τὸ τέλος τοῦ μηνός¹⁰⁶, γιὰ νὰ ξαναρρωστήσει ὅμως καὶ πάλι στὶς ἀρχὲς Ἰουλίου¹⁰⁷. Ἡ ταλαιπωρία του μεγαλώνει ἀπὸ τὸ δεύτερο 10ήμερο¹⁰⁸, καὶ φθάνει ἡ 6η Αὐγούστου γιὰ νὰ 'πεῖ ὅτι «ἀρχίζει νὰ νιαίνει»¹⁰⁹. Μετὰ δέκα περίπου μέρες θὰ γράψει ὅτι εἶναι καλὰ¹¹⁰ καὶ

98. Βλ. Ἐπιστολές, σ. 84.

99. Βλ. ὅπου στὴ σημ. 40, σ. 75.

100. Βλ. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 166.

101. Γράμματα, σσ. 'μγ'–'μδ'.

102. Βλ. K. Friar, ὅπου στὴ σημ. 26, σ. 70.

103. Βλ. R. de Jouvenel, ὅπου στὴ σημ. 43. Στις πηγὲς αὐτὲς στηρίχτηκαν κι ἄλλοι μελετητὲς τοῦ Καζαντζάκη, ὅπως ὁ Π. Χαρτοκόλλης, ποὺ προσπαθεῖ νὰ τὴν ἐρμηνεύσει διατυπώνοντας μιὰ «ψυχαναλυτικὴ ἀποψη» (βλ. Π. Χαρτοκόλλης, Ἡ δερματοπάθεια τοῦ Νίκου Καζαντζάκη, Νέα Ἑστία, 97 (1975), σσ. 666–675).

104. Βλ. Ἐπιστολές, ἐπ. 14/σ. 23. Τὸ γράμμα αὐτὸ γράφτηκε μετὰ τὶς «25 (sic) τοῦ Μάη» καὶ πρὸ τῆς 1ης Ἰουνίου — ἡμερομηνία ποὺ φέρει τὸ ὑστερόγραφο.

105. Βλ. δ.π., σ. 28.

106. Βλ. δ.π., σ. 43.

107. Βλ. δ.π., σσ. 45, 48.

108. Βλ. δ.π., σσ. 53, 54, 55.

109. δ.π., σ. 60.

110. δ.π., ἐπ. 28/σ. 69.

«έντελῶς καλὰ» στὶς 18 Αὐγούστου¹¹¹. Ἡ ἡμερομηνία αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ παραμονὴ τῆς ἀναχωρήσεώς του γιὰ τὸ Βερολίνο¹¹². Ἐπομένως ὁ Καζαντζάκης ἔφυγε θεραπευμένος ἀπ' τὴ Βιέννη, καὶ ἡ ἀρρώστια δὲν τοῦ πέρασε ξαφνικὰ στὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ του, ὅπως γράφει στὴν «Ἀναφορά» του¹¹³ καὶ διηγεῖται στοὺς Fgiar¹¹⁴ καὶ R. de Jouvenel¹¹⁵.

Στὴν πρώτη περίοδο τῆς ἀρρώστιας του μιλά γιὰ «ἐκζεμα», ποὺ ἐρεθίστηκε μὲ τὰ φάρμακα ποὺ τοῦ ἔδωσαν δυὸ γιατροί, ἐπειδὴ ἔκαναν κακὴ διάγνωση¹¹⁶, ἀπὸ τὶς 10 Ἰουλίου ὅμως ἀναφέρει, πάντα μὲ ἐπιφύλαξη, ὅτι αὐτὴ ὀφείλεται σὲ λόγους ψυχικοῦς, τοὺς ὁποίους μάλιστα συσχετίζει μὲ τὴ μοναξιά, μέσα στὴν ὁποία ζεῖ, καὶ μὲ τὴ λύπη καὶ τὴ στενοχώρια ποὺ τὸν κατακλύζουν¹¹⁷. Ἡ ἴδια ἐπιφυλακτικότητα ὑπάρχει καὶ στὸ γράμμα του ἀπὸ τὸ Βερολίνο, ὅπως εἶπαμε: «Ἐλπίζω νὰ ἔχει δίκιο ὁ ψυχολόγος...», γράφει, «τότε ἡ ἀρρώστια μου θὰ ἔναι μιὰ περίπτωση νεοασκητισμοῦ, πολὺ ἐνδιαφέρουσα»¹¹⁸.

Ὁ συσχετισμὸς τῆς ἀρρώστιας του μὲ ἀνάλογες περιπτώσεις ἀσκητικῶν μορφῶν εἶναι σαφὴς κι ἀπὸ προηγούμενες ἐπιστολές του, ὅπου ἀναφέρει τὶς πληγές τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου¹¹⁹, καὶ τοὺς ἐρημίτες ποὺ «γιόμιζαν λέπρα, ἔτσι στὴ μοναξιά ἀνατεινόμενοι στὸ Θεό»¹²⁰. Στὸ συσχετισμὸ αὐτὸ εἶναι φανερό ὅτι τὸν ὁδήγησε ὁ ψυχολόγος, ποὺ ἐπισκέφτηκε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα στὸ πρῶτο 10ῆμερο τοῦ Ἰουλίου¹²¹. Πρέπει νὰ πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν «περίφημο συγγραφέα καὶ καθηγητὴ τῆς Ψυχολογίας στὸ Πανεπιστήμιο», τὸν ὁποῖο ἔχει συναντήσει

111. δ.π., ἐπ. 29/σ. 69.

112. Βλ. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 100.

113. Βλ. Ἀναφορά, σ. 427.

114. Βλ. K. Fgiar, ὅπου στὴ σημ. 26, σ. 72.

115. Βλ. R. de Jouvenel, ὅπου στὴ σημ. 43, σ. 1581.

116. Ἐπιστολές, σσ. 23, 25.

117. Βλ. δ.π., σσ. 48, 49, 55-56.

118. ὅπου στὴ σημ. 98.

119. Ἐπιστολές, σ. 49.

120. δ.π., σ. 56. Ἐνδιαφέρον θὰ ἦταν νὰ μελετηθεῖ τὸ θέμα τῆς λέπρας καὶ τῶν λεπρῶν στὸ ἔργο τοῦ Καζαντζάκη, καὶ οἱ διάφορες σημασίες ποὺ παίρνει ἡ λέξη σ' αὐτό. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω πὼς ἡ ἐρημος χαρακτηρίζεται σὰ «λέπρα στὸ πρόσωπο τῆς γῆς» στὰ Σόδομα καὶ Γόμορρα (Ν. Καζαντζάκης, Θέατρο. Τραγωδίες μὲ διάφορα θέματα, Ἀθήναις 1971, σ. 294), οἱ σαρκικοὶ πειρασμοὶ τῶν ἀσκητῶν εἶναι ἡ λέπρα στὸ Συμπόσιο (βλ. Συμπόσιον, σ. 79) καὶ στὸ Βραχόκηπο γράφει γιὰ τοὺς «λεπροὺς ἀδερφοὺς καὶ ἀδερφάδες του» (ὅπου στὴ σημ. 33, σ. 117), ἐννοώντας τὶς «παλλακίδες» (δ.π., σ. 115), καὶ γιὰ τὴ λέπρα στὰ δάκτυλα τῆς Κίνας (βλ. δ.π., σ. 188).

121. Βλ. Ἐπιστολές, σ. 48.

και έχουν συζητήσει ήδη από το τέλος Μαΐου¹²².

Τη στιγμή λοιπόν που ήταν ήδη γνωστοί, φαίνεται πολύ πιθανό να πήγε ο Καζαντζάκης μόνος του κι από δική του πρωτοβουλία να τον συναντήσει, όταν ήταν άρρωστος κι απογοητευμένος πιά απ' τους γιατρούς που «δεν καταλάβαιναν τίποτα»¹²³. 'Ο ίδιος άλλοτε υποστηρίζει την άποψη αυτή¹²⁴, κι άλλοτε πάλι λέει ότι την πρωτοβουλία είχε ο ψυχολόγος¹²⁵. Το δεύτερο φαίνεται κάπως 'πλαστό' και θυμίζει την τυχαία 'συνάντηση' του Καζαντζάκη με το Νίτσε στο Παρίσι¹²⁶, ή ακόμη αυτή με το Joergensen το 1924 στην 'Ασίζη¹²⁷. "Όπως και να 'χει το πράγμα, γεγονός πάντως είναι, απ' όσα γράφει ο Καζαντζάκης, ότι συναντήθηκαν αρκετές φορές πριν να εκδηλωθεί η άρρώστια του, αλλά και μετά. Γνωστές επίσης είναι οι συζητήσεις τους γενικότερα, αλλά και ειδικότερα γύρω απ' την άρρώστια του. Σε μιὰ απ' τις πληροφορίες αυτές θα σταθούμε περισσότερο. 'Ο Καζαντζάκης συγκεκριμένα γράφει ότι σ' ένα βιβλίο του παραπάνω ψυχολόγου, που δεν το κατονομάζει, διάβασε «μιὰ περίπτωση απaráλλακτη με τή δική του»¹²⁸, τήν όποία και παραθέτει στην 'Αναφορά του¹²⁹. Ψάχνοντας στο έργο του Stekel διαπίστωσα ότι πραγματικά ή περίπτωση τής 'Αναφοράς μοιάζει με ένα περιστατικό που ό ίδιος ό Stekel εκθέτει στο έργο του «Masken der Sexualität»¹³⁰. «Γνώρισα μιὰ κυρία», γράφει, «που ύπόφερε από ένα παραμορφωτικό έκζεμα στο πρόσωπο, το όποιο κράτησε όσο ό άντρας της βρισκότανε στο μέτωπο. Μόλις γύρισε, καλλιτέρευσε ή άρρώστια και πέρασε πολύ γρήγορα, ενώ προηγουμένως κάθε θεραπεία είχε αποδειχτεί ανίσχυρη. 'Αποδείχτηκε», συνεχίζει, «ότι ή κυρία έξυνε το πρόσωπό της στον ύπνο της για άρκετό διάστημα, μέχρις

122. Βλ. δ.π., σ. 24. 'Ο Κ. Friar τους ταυτίζει (βλ. Κ. Friar, όπου στη σημ. 26, σ. 71). 'Εντύπωση έν τούτοις κάνει ή πληροφορία που δίνει στη 14η έπ. ότι διαβάζει Freud, ενώ άμέσως πιο κάτω μνημονεύει τή γνωριμία του με το Stekel (βλ. 'Επιστολές, σ. 24). Δέν είχε μάθει άραγε για τή διάστασή τους, ή του ήταν άδιάφορο; (βλ. όπου στη σημ. 86, κεφ. 5: The break with Freud).

123. 'Επιστολές, σ. 48.

124. Βλ. 'Αναφορά, σ. 425. Πρβλ. R. de Jouvenel, Είς μνήμην Καζαντζάκη, Νέα 'Εστία, 66 (Χριστούγ. 1959), σ. 239.

125. Βλ. Κ. Friar, όπου στη σημ. 26.

126. Βλ. 'Αναφορά, σσ. 380-381.

127. Βλ. J. Joergensen, 'Ο "Άγιος Φραγκίσκος τής 'Ασίζης.— Η ζωή και το έργο του— Μτφρ. και πρόλ. Ν. Καζαντζάκη, 'Αθήνα χ.χ., σ. ι', όπου γράφεται ότι ό Joergensen του πρωτομίλησε σε μιὰ απ' τις τυχαίες συναντήσεις τους, ενώ στις 'Επιστολές του γράφει ότι ή συνάντηση αυτή έγινε μετά από ραντεβού που του 'κλεισε ή κοντέσα ('Επιστολές, σ. 253).

128. Βλ. 'Επιστολές, σ. 56.

129. Βλ. 'Αναφορά, σ. 426.

130. W. Stekel, Masken der Sexualität (Der innere Mensch), Wien [1920], σ. 85.

δου εμφανίστηκε τὸ ἐξάνθημα. Ὅταν ἦταν ξυπνή, δὲν ἤξερε πῶς μ' αὐτὸν τὸν τρόπο εἶχε προστατέψει τὸν ἑαυτὸ της ἀπ' τοὺς πειρασμοὺς τῆς ζωντοχηρείας». Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ τὴν περίπτωσιν αὐτὴ, τῆς «θρήσκας Βιενέζας», ὅπως γράφει ὁ Καζαντζάκης στὴν Ἐναφορὰ¹³¹, νὰ τοῦ διηγήθηκε ὁ Stekel, ἢ αὐτὸ νὰ ἔταν τὸ βιβλίον ποὺ τοῦ ἔχε δώσει¹³², τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ γιὰ τὸν προσδιορισμὸ αὐτὸν ἔχομε κι ἄλλες ἐνδείξεις, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια. Ὅπως λοιπὸν ὁ ἔρωτας τῆς κυρίας γιὰ κάποιον νεόν, κατὰ τὸν Καζαντζάκη, στάθηκε ἡ αἰτία τῆς ἀρρώστιας της, ἔτσι καὶ ἡ πρότασιν ποὺ ἔκανε αὐτὸς στὴ Φρίντα, νὰ μείνῃ μαζί του ἐκεῖνὴ τὴ νύχτα, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ προσβληθεῖ ἀπὸ ἐκζεμὰ¹³³. Καὶ στὴ συνέχεια, ὅπως ἡ ὑγεία τῆς κυρίας ἀποκαταστάθηκε, μόνον ἤρθε ὁ ἀντρας της καὶ πέρασε ὁ κίνδυνος, ἔτσι καὶ τοῦ Καζαντζάκη ἡ ὑγεία ἀποκαταστάθηκε ἀμέσως, μόνον πήρε τὸ δρόμον τῆς ἀναχωρήσεως¹³⁴.

Στὸ ἴδιον κεφάλαιον τῆς Ἐναφορᾶς ὁ Καζαντζάκης γράφει ὅτι ὁ Stekel ταύτισε τὴν ἀρρώστια του μ' αὐτὴν τῶν ἀσκητῶν τῆς Θηβαΐδας, τὸ κορμὶ τῶν ὁποίων σκεπαζότανε ἀπὸ λέπρα, ποὺ τοὺς προστάτευε καὶ τοὺς ἐμπόδιζε νὰ ἱκανοποιηθοῦν «τὸ δαίμονα τῆς πορνείας», γιὰτὶ πῶς θὰ παρουσιαζότανε «μὲ τέτοιο φρικαλέον πρόσωπον σὲ γυναῖκα» ὁ ἀσκητὴς¹³⁵; Στὴν ἐξομολόγησίν του ὅμως στὸ Friar ὁ Καζαντζάκης μεταθέτει κατὰ ἀρκετοὺς αἰῶνες τὰ «θύματα», θὰ λέγαμε, τῆς ἀρρώστιας αὐτῆς. Οἱ ἀσκητὲς τῆς Θηβαΐδας γίνονται Ἅγιοι τοῦ Μεσαίωνα¹³⁶. Γιὰτὶ ἄραγε; Μήπως αὐτὸ ἐκφράζει τὴν ἀμφιταλάντευσίν του ὡς πρὸς τὸ ποῖόν θὰ φαινότανε στὸν ἀναγνώστη ἢ στὸν ἀκροατὴν τοῦ πιὸ πιστευτοῦ ὡς γνώμη-θέσιν τοῦ Stekel; Γιὰτὶ φυσικὰ εἶναι πιὸ λογικὸ ὁ Stekel, ποὺ ζεῖ σὲ χώρα καθολικὴ, νὰ ξέρει τοὺς βίους τῶν Ἁγίων τοῦ Μεσαίωνα καὶ ὄχι τὰ συναξάρια τῶν ἀσκητῶν τῆς Θηβαΐδας. Τὴν ἀποψη αὐτὴ νομίζω ὅτι ἐνισχύει καὶ ὁ συσχετισμὸς

131. Ἐναφορὰ, σ. 426.

132. Ἐπιστολές, σ. 56.

133. Βλ. Ἐναφορὰ, σσ. 423-424.

134. ὁ.π., σ. 427.

135. Βλ. ὁ.π., σ. 426. Μιὰ ἀνάλογη περίπτωσιν φυγῆς τοῦ μοναχοῦ πρὸς τὴν πόλιν μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Ἅγιον Κασσιανὸν (5ος αἰ.) σὲ γράμμα του στὸν ἡγούμενον Λεόντιον (βλ. Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν, τ. Α' (Ἀθηναί, μπνζ'), σ. 91), ἀλλὰ ἐκεῖ ὁ ἀσκητὴς φεύγει ἐγκαταλείποντας τὸ μοναχισμὸν «ἀπογνοῦς», ἐπειδὴ δηλαδὴ πίστεψε ὅτι δὲν κάνει γιὰ μοναστήρι, τὴ στιγμὴ ποὺ ἔχει πορνικὸν λογισμὸν. Στους ἀσκητὲς τῆς Θηβαΐδας ὁ Καζαντζάκης ἀποδίδει κι ἄλλες ἐνέργειες: ἐνῶ ἡ Γαλάτεια στὸ ἔργον της «Ἀνθρώποι καὶ Ὑπεράνθρωποι» (ὅπου στὴ σ. 55, σ. 116) ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος [=Καζαντζάκης] εἶχε ἐντυπωσιαστῆ ἀπὸ τὴν πράξιν τοῦ Ὀριγένη νὰ εὐνοουχιστεῖ, στὸ Συμπόσιον του ὁ ἴδιος τὴν ἀποδίδει σὲ μοναχὸν τῆς Θηβαΐδας (βλ. Συμπόσιον, σ. 79).

136. Βλ. Κ. Friar, ὅπου στὴ σ. 26.

πού, ὅπως γράφει ὁ Καζαντζάκης στὴ Γαλάτεια, ἔκανε ὁ Stekel μὲ τὶς πληγὲς τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου¹³⁷. Φαίνεται ὅτι ἔτσι ἐρμήνευε ὁ παραπάνω ψυχολόγος τὸ «στιγματισμὸ» τοῦ Ἁγίου αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ἔφερε τὰ πέντε στίγματα τῆς Σταυρώσεως τοῦ Χριστοῦ¹³⁸. Γιὰ τὸν Καζαντζάκη πάλι ἦταν πιὸ φυσικὸ νὰ κάνει ἀναγωγὲς στὰ συναξάρια, τῆ στιγμῆ μάλιστα πού ξέρομε πῶς ἀπὸ μικρὸς τὰ μελετοῦσε¹³⁹. Ἐκεῖ θὰ διάβασε ὅπωςδὴποτε γιὰ τοὺς πειρασμοὺς καὶ τὶς πτώσεις τῶν ἀσκητῶν, ὄχι ὁμως καὶ γιὰ τὴν προσβολὴ τους ἀπὸ λέπρα καὶ μάλιστα στὸ πρόσωπο¹⁴⁰. Ὄταν λοιπὸν τὸ '22 σὲ γράμμα του στὴ Γαλάτεια λέει γιὰ «τοὺς ἐρημίτες πού ξαφνικὰ γιόμιζαν λέπρα, ἔτσι στὴ μοναξιά ἀνατεινόμενοι στὸ Θεό»¹⁴¹, συνδέει δύο πράγματα: τὴ λέπρα, δηλαδὴ τὶς «πληγὲς», πιὸ συγκεκριμένα τὰ στίγματα τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου, πού ἔχει ἀναφέρει σὲ προηγούμενο γράμμα του, μὲ τοὺς ἐρημίτες. Καὶ τὴν αἰτία τῆς λέπρας τὴν ἐντοπίζει στὴ μοναξιά — φυσικὸ περιβάλλον τοῦ ἀσκητῆ καὶ δικό του ὀδυνηρὸ βίωμα — εἴτε γιὰτὶ δὲν πιστεύει στὴν ἐρμηνεία τοῦ Stekel, εἴτε γιὰτὶ δὲ θέλει νὰ μιλήσει γιὰ τὸ «δαίμονα τῆς

137. Βλ. Ἐπιστολές, σ. 49.

138. Βλ. J. Joergensen, ὅπου στὴ σημ. 127, σσ. 273-274. Πρβλ. Β.Π. Στογιάννου, «Τὰ στίγματα τοῦ Ἰησοῦ», Δελτίον Βιβλικῶν Μελετῶν, 5 (1977), σσ. 58-59. Ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο ἡ Δυτικὴ ἐκκλησία ἀντιλαμβάνεται τὸ στιγματισμὸ τοῦ Ἁγίου, φαίνεται καὶ στὴν τέχνη. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τοὺς σχετικούς πίνακες τῶν Ἰταλῶν ζωγράφων Giotto (Λοῦβρο) καὶ Gentile da Fabriano (Μιλᾶνο), καθὼς κι ἓνα vitrail στὸν καθέδρικό ναὸ (Saint Michel) τῶν Βρυξελλῶν. Οἱ πίνακες τοῦ Giotto ἦταν γνωστοὶ στὸν Καζαντζάκη, (βλ. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σσ. 136, 458).

139. Βλ. Ἀναφορά, σσ. 86-90.

140. Συγκεντρωμένες πληροφορίες καὶ βιβλιογραφία γιὰ τοὺς πειρασμοὺς τῶν ἀσκητῶν βρίσκει κανεὶς στὸ δημοσίευμα τοῦ Γ.Κ. Σπυριδάκη, Τὸ ἴσος τοῦ ἀσκητοῦ καὶ τοῦ διαβόλου (Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογρ. Ἀρχείου, 6 (1950-1951), σσ. 57-67. Πρβλ. Λαυσαϊκῶν ἡτοι βίβλος περιέχουσα διηγήσεις ἀσκητικῶν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, Ἀθῆναι 1913, σσ. 7-8 (ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ Ἐφραίμ), Γεροντικῶν ἡτοι Ἀποφθέγματα Ἁγίων Γερόντων. Εἰσαγ. μ. Θεοκλ. Διονυσιάτου. Πρόλ.: Π.Β. Πάσχου, Ἀθῆναι 1961, σ. 62β. Νικοδημοῦ τοῦ Ἀγιορείτου, Ἀόρατος Πόλεμος, Ἀθῆναι 1957, σ. 68, καὶ Συναξαριστής, Ἐν Ζακύνθῳ αὐξή, τ. Β', σ. 265. Ἐπίσης Μ. Ἀθανασίου, Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου, P.G. 26, 848 λ. Σὲ ἀσθένειες μοναχῶν ἐξ ἄλλου ἀπὸ λόγους πορνικοὺς γίνεται ἀναφορά, ἀπ' ὅσο ξέρω, μόνον σὲ μιὰ περίπτωση: «οὕτως δὲ γαστριμαργῶν καὶ οἰνοφλυγῶν ἐνέπεσεν εἰς τὸν βόρβορον τῆ (sic) γυναικειᾶς ἐπιθυμίας. Καὶ ὡς ἐσκέπτετο ἀμαρτῆσαι μιμᾶδι τινὶ συντυχῶν τὰ πρὸς τὸ ἔλκος αὐτοῦ διελέγετο. Τούτων οὕτως διαπραττομένων γέγονεν αὐτῷ ἀνθραξ κατ' αὐτῆς τῆς βάλανου καὶ ἐπὶ τοσοῦτον ἐνόσησεν ἐξαμηνιαῖον χρόνον ὡς κατασαπῆναι αὐτοῦ τὰ μόρια...» (Παλλαδίου, Λαυσαϊκὴ Ἱστορία, <βυζαντινὴ βιβλιοθήκη>, τ. Α', Μέρος Α', Ἀθῆναι 1970, σ. 158). Τὴν περίπτωσιν αὐτὴν δὲ φαίνεται νὰ γνῶριζε ὁ Καζαντζάκης.

141. Ἐπιστολές, σ. 56.

πορνείας» — ἔνδειξη ὅτι γι' αὐτὸν δὲν ἴσχυε; Ἐπὶ πλέον μποροῦσε καὶ νὰ προκαλέσει τὴν εἰρωνεία τῆς Γαλάτειας, τὴ στιγμή πού εἶναι γνωστὴ ἡ περιγραφή του στὸ ἔργο της «Ἄνθρωποι καὶ Ὑπεράνθρωποι»¹⁴² — ἢ ἀκόμα γιὰτι δὲ θέλει νὰ 'στιγματίσει' τὸν Ἅγιό του, πού ποικιλοτρόπως θαύμαζε. Στὸ «Φτωχούλη τοῦ Θεοῦ» ὁ φράτε Λεόνε διηγεῖται ὅτι συνάντησε μιὰ μέρα ἕναν ἅγιο σὲ μιὰ σπηλιά, πού «τὸ δέρμα του ἦταν ὄλο λέπια ἀπὸ τὴν ἀπλυσιά καὶ τὴν ἀγιοσύνη»¹⁴³, ὁ δὲ Φραγκίσκος πραγματικὰ δέχεται τὰ πέντε στίγματα τῆς Σταυρώσεως¹⁴⁴.

Τὰ χρόνια περνοῦν καὶ ὁ Καζαντζάκης φαίνεται ὅτι ξαναθυμῆθηκε τὴν ἀρρώστια τῆς Βιέννης ὅταν τὸ χειμῶνα τοῦ '38¹⁴⁵, κυρίως ὁμως ἀπὸ τὸ '48 καὶ ἐξῆς, ὑποφέρει ἀπὸ παρόμοια συμπτώματα στὰ χεῖλη, ἀλλὰ καὶ σ' ὄλο του τὸ πρόσωπο¹⁴⁶. Στὰ χρόνια αὐτὰ θὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ ἔργο «Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται» καὶ τότε, τὸ '48 δηλαδή, θὰ συναντηθεῖ καὶ θὰ συζητήσει μ' ἕνα Ἑλληνα ψυχαναλυτὴ στὸ Παρίσι¹⁴⁷. Μήπως λοιπὸν εἶχε ἀκόμη ἀμφιβολίες σχετικὰ μὲ τὴν ἰσχὺ καὶ τὴν ἐπίδραση τῶν «περίεργων ψυχικῶν»¹⁴⁸, δηλαδή σεξουαλικῶν, λόγων πάνω στὸ σῶμα, καὶ μήπως ἡ καταφατικὴ ἀπάντηση τοῦ ψυχαναλυτῆ αὐτοῦ συνέβαλε στὴν ὀλοκλήρωση τοῦ 'μύθου'; Ὁ Καζαντζάκης νωρίτερα, στὰ χρόνια δηλαδή τοῦ πολέμου καὶ τῆς Κατοχῆς, εἶχε μεταφράσει τὸ ἔργο τοῦ Joergensen γιὰ τὸν Ἅγιο Φραγκίσκο τῆς Ἀσίζης¹⁴⁹ καὶ ἤξερε ὅτι, σύμφωνα μὲ ἀντίληψη τοῦ μεσαίωνα, «οἱ λεπροὶ λογιζόνταν, περισσότερο ἀπ' ὄλους τοὺς ἀνθρώπους πού ὑπέφεραν, ὡς τὸ ζωντανὸ σύμβολο τοῦ Σωτῆρα». Εἰδικὸ μάλιστα τάγμα εἶχε ἰδρυθεῖ γιὰ νὰ τοὺς φροντίζει, τὸ τάγμα τοῦ ἁγίου Λαζάρου¹⁵⁰.

142. Βλ. Γαλ. Καζαντζάκη, ὅπου στή σ. 55, σσ. 64—65, 73, 77, 116, 150.

143. Ὁ Φτωχούλης, σσ. 32—33.

144. Βλ. ὁ.π., σ. 311.

145. Γράμματα, σ. 385.

146. Βλ. Ὁ ἀσύμβιβαστος, σσ. 553, 556, 557, 592, 594, 598—599, 637, 654. Πρβλ. Γράμματα, σσ. 533, 535, 645.

147. Βλ. Ὁ ἀσύμβιβαστος, σ. 555, σημ. 1.

148. Ἐπιστολές, σ. 48.

149. Βλ. Γράμματα, σ. 388.

150. J. Joergensen, ὅπου στή σ. 127, σσ. 32—33. Εἶναι γνωστὰ ἐξ ἄλλου τὰ Λαζαρέτ(τ)α πού ὑπῆρχαν σὲ πολλά, κυρίως παραθαλάσσια, μέρη, τὸ ὄνομα τῶν ὁποίων συνδέεται μὲ τὸ φτωχὸ Λάζαρο τῆς παραβολῆς, πού τὸ Μεσαίωνα λογιζόταν ὡς προστάτης τῶν λεπρῶν. (Lexikon für Theologie und Kirche, τ. 6ος (Freiburg im Breisgau² 1961), στήλ. 845). Ἐνδεικτικὰ τῆς ἀντιλήψεως αὐτῆς εἶναι ἐπίσης ὅσα σχετικὰ μὲ τὴ λέπρα καὶ τὰ Λαζαρέτα ἀναφέρονται στὸν Hamlet τοῦ Shakespeare (βλ. W. Shakespeare, Hamlet, < New Swan Shakespeare. Advanced Series >, London 1968, Act I, Sc. V, στίχ. 71—73 (σσ. 42—43) καὶ στὸ Volpone τοῦ Ben Jonson (βλ. Μπέν Τζόνσον, Βολπόνε ἢ ἡ Ἀλεπού. Ἑμμ. μτφρ. Ἀγγελῶς Τερζάκη, < Ἐταιρεία Σπουδῶν Σχολῆς Μωραΐτη. Θεατρικὴ βιβλιοθήκη >, Ἀθήνα 1973, σ. 112 καὶ 125).

Γιατί λοιπόν να μην προσβληθούν οι οποιοδήποτε άσκητες — της Θηβαΐδας, του Μεσαίωνα ή οι σύγχρονοι, ο ίδιος δηλαδή στην 'Αναφορά, ο Μανωλιός και ο παππούς του Νικολιού στο «'Ο Χριστός ξανασταυρώνεται» — απ' αυτήν την άρρώστια, για την οποία τόση πρόνοια λαμβανόταν στο Μεσαίωνα και που ονομαζόταν από πολύ νωρίς στη ζωή της 'Εκκλησίας «Ιερά νόσος» και μάλιστα από 'Ανατολικούς πατέρες¹⁵¹;

Η έρμηνεία λοιπόν, που έδωσε ο Stekel, βρήκε, φαίνεται, με την πάροδο του χρόνου, πρόσφορο έδαφος στην ψυχή του Καζαντζάκη. Οι μετέπειτα πάλι εργασίες του, ή ύγεια του και ή συζήτηση με τον Έλληνα ψυχαναλυτή το '48 βοήθησαν στο να ώριμάσει το θέμα, να θεωρηθούν ως πραγματικοί οι πιθανοί λόγοι της «νεοασκητικής» άρρώστιας του, και να γίνει αυτό που απ' το ραβίνο Νάχμαν, όπως γράφει στην 'Αναφορά¹⁵², είχε μάθει, δηλαδή να δουλεύει μια ιδέα που έχει «καιρό πολύ, άμίλητα, με ύπομονή, μ' έμπιστοσύνη, με αγάπη», όποτε, «όταν άνοίγει το στόμα», ή ιδέα να βγαίνει «παραμύθι».

Και ό μόν 'μύθος' φαίνεται ότι δημιουργήθηκε έτσι, ή πραγματική όμως αίτια της άρρώστιας του ποιά ήταν; Η μοναξιά του, ή πνευματική κόπωση, ό «πόλεμος... ανάμεσα στο πνεύμα και την ύλη» στις ποικίλες μορφές του¹⁵³; Και ή άρρώστια του ποιά ήταν; Μήπως ένα έκζεμα που θεραπεύτηκε με αντίθετα φάρμακα από λάθος ιατρικό — οι γιατροί, γράφει, «έκαμαν κακή διάγνωση και μου 'δωκαν φάρμακα που μ' έρέθισαν»¹⁵⁴ — ή ένας έρπητας που άρχισε από τα χείλη και επιμολύνθηκε βγαίνοντας στο πηγούνι, τα μάτια και το μέτωπο¹⁵⁵; Μετά 30 χρόνια, το 1952, γράφει στον Πρεβελάκη ότι το κορμί του τελικά διαμαρτυρήθηκε, και με «την ίδια πάντα άρρώστια: heprés στα χείλια...»¹⁵⁶. Μπορούμε λοιπόν να συνδυάσουμε τα στοιχεία αυτά και να υποστηρίξουμε ότι ή άρρώστια του στην πρώτη μορφή της ήταν έρπητας, στην εμφάνιση του οποίου συνέβαλαν οι ποικίλης φύσεως στενοχώριες, τόσο από μοναξιά, όσο κι από ύπερβολική κόπωση. Έάν λοιπόν έτσι έχουν τα πράγματα από ιατρική σκοπιά, είναι φανερό ότι ό Stekel στη συγκεκριμένη αυτή περίπτωση άσκησε μεγάλη επίδραση, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι είναι και ή μοναδική. Απ' την άλληλογραφία του με τη Γαλάτεια

151. Βλ. 'Ιωάννου [της Κλίμακος], Κλίμαξ, P.G. 88, 776A. Πρβλ. A. Philipsborn, 'Ιερά νόσος und die Spezial - Anstalt des Pantokrator - Krankenhauses, Byzantion, 33 (1963), σσ. 223-230.

152. 'Αναφορά, σσ. 570-571.

153. Βλ. 'Ο άσυμβίβαστος, σσ. 592, 595, 637. Πρβλ. 'Εξι γράμματα του Ν. Καζαντζάκη στον Max Tau, άφιέρ. Νέας 'Εστίας, 102 (Χριστ. '77), σ. 309.

154. 'Επιστολές, σ. 23.

155. Βλ. δ.π., σ. 25.

156. Βλ. 'Ο άσυμβίβαστος, σ. 637.

φαίνεται ότι είχαν αρκετές συναντήσεις, επομένως και συζητήσεις¹⁵⁷. Ο Stekel πάλι γράφει στην Αυτόβιογραφία του ότι ήταν 'εκλεκτικός', δηλαδή έπρεπε, προτού αναλάβει οποιαδήποτε δέσμευση για τη θεραπεία κάποιου αρρώστου, να προηγηθεί μιὰ δοκιμαστική βδομάδα, που θα του 'δινε την έσωτερική πληροφορία ότι τόν ενδιέφερε ή περίπτωση και επομένως θα μπορούσε να τη διεκπεραιώσει¹⁵⁸, έτσι όμως έχουμε έμμεσα την είδηση ότι και αρκετά συζήτησαν προτού αναλάβει τόν Καζαντζάκη ως άσθενή του, και ενδιαφέρουσα βρήκε την περίπτωσή του. Στην άλληλο-γραφία του Καζαντζάκη βέβαια δέν αναφέρεται τὸ περιεχόμενο τῶν συζητήσεών τους, ίσως επειδή για 'κείνη τήν εποχή, που τὸ κομμουνιστικό ιδεώδες τόν διακατείχε, όλα αὐτὰ τοῦ ἦταν λίγο-πολύ αδιάφορα, ἢ είχαν ἔστω δευτερεύουσα σημασία. Στην 'Αναφορά του όμως γράφει ότι μίλησαν για τις 'πνευματικές' ἀνησυχίες του και για τόν προορισμό τοῦ ἀνθρώπου σ' αὐτήν τή ζωή¹⁵⁹, και στο R. de Jouvenel ἀποκάλυψε, ἔστω και ἔμμεσα, τή συζήτηση που είχαν για τις μεσσιανικές του ιδέες, όπου μάλιστα παρατηρεῖ ότι, ὅσοι ἔχουν τέτοιο 'πιστεύω', λέγονται σήμερα νευροπαθείς¹⁶⁰. Παρόμοιες ιδέες διατυπώνει πραγματικά κι ὁ Stekel σέ πολλά συγγράμματά του, ιδιαίτερα όμως στο κεφ. Die grobe historische Mission τοῦ βιβλίου του Masken der Sexualität¹⁶¹. Σέ ἄλλο κεφάλαιο τοῦ ἴδιου ἔργου με τόν τίτλο Gewollte Häßlichkeit περιλαμβάνεται ἡ περίπτωση τῆς «θρήσκας Βιενέζας»¹⁶². Αὐτὰ εἶναι και τὰ στοιχεῖα που μᾶς ὀδηγοῦν στο συμπέρασμα ότι εἶναι πολύ πιθανόν αὐτὸ τὸ βιβλίο νά 'χε δώσει ὁ Stekel στόν Καζαντζάκη¹⁶³.

Τις σχέσεις τους αὐτές πάντως δέ φαίνεται νά διατήρησαν οἱ δύο ἄντρες. Δυὸ περιστατικά ἔρχονται νά ἐνισχύσουν τήν ἄποψη αὐτή. Τὸ '46 ὁ Καζαντζάκης βρίσκεται στην 'Αγγλία για νά γράψει τις «Post-war conversations with English intellectual personalities». Μέσα στα πλαίσια αὐτὰ συναντιέται με τὸ Lucas, καθηγητὴ στο King's College τοῦ Cambridge¹⁶⁴. Ἀπὸ τήν Αυτόβιογραφία τοῦ Stekel εἶναι γνωστό ότι ὁ F.L. Lucas

157. Βλ. 'Επιστολές, σσ. 24, 49, 56.

158. Βλ. W. Stekel, ὅπου στή σημ. 86, σ. 117.

159. Βλ. 'Αναφορά, σ. 425.

160. Βλ. R. de Jouvenel, ὅπου στή σημ. 124. Για τις μεσσιανικές ιδέες τοῦ Καζαντζάκη ἔχουν γραφτεῖ πολλά. Βλ. Π. Πρεβελάκη, 'Ο ποιητής..., σσ. 22-23, 85, 293 σημ. 39, και Γράμματα, σ. 13, ἐπίσης Ν. Βρεττάκου, ὅπου στή σημ. 60, σσ. 104-105, 660.

161. Βλ. W. Stekel, ὅπου στή σημ. 130, σσ. 108-111.

162. 'Αναφορά, σ. 426.

163. 'Επιστολές, σ. 56. Πρβλ. πιο πάνω, σ. 12.

164. Γράμματα, σ. 531. Πρβλ. 'Ο ἀσυμβίβαστος, σσ. 519, 526.

ήταν φίλος του και η οικογένειά του του είχε συμπαρασταθεί πολύ, όταν με την είσοδο του Χίτλερ στην Αυστρία κατέφυγε μέσω Έλβετίας στην Αγγλία¹⁶⁵, επομένως ο Lucas ήταν κοινός γνωστός και των δύο και ο Καζαντζάκης θα μπορούσε τότε να μάθει, αν ήθελε, για την τύχη του Stekel, δεν αναφέρει όμως τίποτε σχετικό στην αλληλογραφία του ή «στα τετραδιάκια» του¹⁶⁶. Περισσότερο εδγλωττη επί του προκειμένου είναι η περίπτωση της Μαρίας Βοναπάρτη, η οποία όχι μόνο διάβασε το έργο του Καζαντζάκη, αλλά και το σύστησε στην ανηψιά της, τότε βασίλισσα Φρειδερίκη, που τελικά μεσολάβησε και εμπόδισε την εκκλησία να άφορίσει το συγγραφέα¹⁶⁷. Αν όμως η Μ. Βοναπάρτη είχε την πληροφορία ή έστω την παραμικρή ύποψια ότι ο Καζαντζάκης είχε σχέσεις με το Stekel, ποτέ δε θα μεσολαβούσε, γιατί είναι γνωστό ότι ήταν φανατική μαθήτρια του Freud, και σε μια διάλεξη, που έδωσε ο Stekel στο Παρίσι, δε δίστασε να διαδηλώσει την αντίθεσή της με το να σηκωθεί και να φύγει επιδεικτικά¹⁶⁸.

Παρ' όλα αυτά όμως οι σχέσεις του Καζαντζάκη με την ψυχανάλυση είναι φανερές. Κατά βάση περιφρονεί τους ψυχαναλυτές¹⁶⁹ και καταφέρεται έναντι των συγγραφέων εκείνων που «παίζουν με μικρές σεξουαλικές ιστορίες και ψυχανάλυση»¹⁷⁰, παράλληλα όμως έχει δεχτεί την επίδρασή της. Το '22 π.χ. απ' τη Βιέννη γράφει ότι διαβάσει και φαίνεται ότι τον εύχαριστεί ή θεωρία του Freud για το ένστιχτο και τα όνειρα¹⁷¹, τη σημασία των οποίων για την «ξύπνια ζωή» του τονίζει στα σημειωματάριά του το '24¹⁷². Και για το «σκοτεινό Ύποσυνείδητο» γράφει στο Σουηδό έλληνιστή και φίλο του Β. Κηός το '49¹⁷³. Πολλοί μελετητές του Καζαντζάκη εξ άλλου έχουν διαπιστώσει την επίδραση αυτή¹⁷⁴.

165. Βλ. W. Stekel, όπου στη σημ. 86, σσ. 17, 287.

166. Βλ. όπου στη σημ. 164, σ. 526

167. Ο άσυμβίβαστος, σ. 621. Πρβλ. Γ. Γουδέλη, Στοιχεία στη σύνθεση Καζαντζάκη, άφιέρ. Καινούριας Έποχής (Άνοιξη 1978), σ. 40.

168. W. Stekel, όπου στη σημ. 86, σ. 262.

169. Βλ. R. de Jouvenel, όπου στη σημ. 124.

170. Βλ. Ο άσυμβίβαστος, σ. 624.

171. Βλ. Έπιστολές, σ. 24.

172. Βλ. Ο άσυμβίβαστος, σ. 127.

173. δ.π., σ. 560.

174. Βλ. Γ. Ζερβού, Σημειώματα επάνω στο έργο του Ν. Καζαντζάκη, Άθήναι χ.χ., σσ. 6, 26-27. Πρβλ. Ο ποιητής, σσ. 154-155, 177-178.

Ἄν πρέπει καταλήγοντας νὰ διατυπώσομε συνοπτικὰ τὰ συμπεράσματα τοῦ μελετήματος αὐτοῦ, θὰ ἀρκεστοῦμε στὸ νὰ σημειώσομε τὰ ἀκόλουθα: ὁ Καζαντζάκης τὸ '22 στὴ διάρκεια τῆς διαμονῆς του στὴ Βιέννη προσβάλλεται ἀπὸ μιὰ μορφή δερματοπάθειας, ποὺ τὴ συσχετίζει τότε μὲν μὲ τὴ μοναξιά του καὶ τὴν κόπωση, ἀργότερα δὲ μὲ τὴν ἀσκητικὴ ζωὴ, ποὺ τοῦ ἐπέβαλλε ὁ Βούδας. Ὁ πρῶτος συσχετισμὸς φαίνεται νὰ 'ναι πιὸ κοντὰ στὴν ἀλήθεια, ἐνῶ ὁ δεύτερος ὀφείλεται μᾶλλον στὴν ἐπίδραση τοῦ Stekel στὸν Καζαντζάκη, ἐπειδὴ ἡ 'ἐρμηνεΐα' τοῦ πρώτου βρῆκε πρόσφορο τὸ ἔδαφος στὴ θρησκευτικὴ — «μυστικιστικὴ» φύση τοῦ δεύτερου ¹⁷⁵.

Βιέννη-Ἀθήνα 1978-'79

Summary

In this work at first an examination of Kazantzakis occupations during his stay in Vienna in 1922 (from 18th of May till 18th of August) is undertaken. His spiritual activities expressed either as a creative - writer's - work or as an adoption of new interests or as an enlargement of his ideological views are namely examined.

Secondly the subject concerning "his illness in Vienna" is studied and its interpretation is attempted based on his texts as well as on the texts and remembrances of his various friends, to whom he himself had spoken or written about "his illness" as well as his relation with the Viennese psychiatrist Stekel.*

175. Βλ. Γράμματα, σ. 660.

This phrase is used by Kazantzakis himself in his «Ἀναφορὰ στὸν Γκρέκο», κεφ. ΚΔ as its title: Βιέννη — Ἡ ἀρρώστια.